

УДК: 94(477.7)

ІВАНОВА Т.Ю.

Миколаївський державний університет імені В.О. Сухомлинського

Іванова Тетяна Юріївна (1982 р.н.). У 2005 р. закінчила історичний факультет Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Аспірантка кафедри історії України МДУ. Тема кандидатської дисертації – “Міжнаціональні відносини на Півдні України у міжвоєнний період (20-30-ті рр. ХХ ст.)”

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПІВДНЯ УКРАЇНИ (20-30-ТІ РР. ХХ СТ.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У запропонованій статті аналізується стан наукової розробки проблеми репресій проти представників національних меншин у 1920-1930-х рр. на Півдні України.

The following article is the analysis of the state of scientific development of problem of repressions representatives of national minorities in 1920-1930th on South of Ukraine.

З розпадом радянської комуністичної системи та здобуттям Україною незалежності з'явилася можливість повернути із забуття ряд історичних проблем, котрі вимагали нагального розв'язання. Руйнування командно-адміністративної системи дозволило науковцям заглиблюватися не у визначені цією системою питання, а відшукувати забуті або раніше заборонені сторінки історії. Такий пошук дав можливість звернутися до теми національні меншини Півдня України в період тоталітаризму. Потреба в комплексному дослідженні вказаної проблеми обумовлена станом наукової розробки цієї теми.

Питання взаємовідносин національних меншин і тоталітарної держави знайшли висвітлення у значній кількості праць. На думку автора, слід погодитися з тими дослідниками, які умовно поділяють вітчизняну історіографію на такі періоди: 1) 1920-ті – 1930-ті роки; 2) 1940 – середина 50-х років; 3) друга половина 1950-х – середина 80-х рр.; 4) друга половина 1980-х; 5) початок 90-х – до сьогодні. Історіографію досліджуваної теми автор статті розглядає в кожному з цих періодів за проблемно-тематичним принципом.

При характеристиці першого періоду необхідно враховувати ту обставину, що більшість праць, присвячених проблемам національних меншин написані не істориками, а партійними та державними діячами, публіцистами. Тому ці праці є одночасно й джерелами для досліджень.

Література, написана в 20-30-ті рр., за своїм характером не може вважатися суто історичною. Причина цього криється у тому, що здебільшого це статистичні звіти про проведену роботу, політичні доповіді на різного роду з'їздах, нарадах, конференціях і т. п. Прикладом таких публікацій можуть служити: “Отчёт о деятельности рабоче-крестьянского правительства Украинской Социалистической Советской Республики за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г.” [1]. У звіті є окремий розділ “СССР и национальный вопрос на Украине”, в якому подається звіт про заходи, проведені урядом за вказаний період. Цей документ дає можливість скласти уявлення про офіційну точку зору уряду на стан у галузі національної політики.

Подібною є книга “Стан і завдання культурного будівництва на Україні” [2]. Більша

частина книги присвячена розвитку України взагалі у вказаний період, але у розділах “Видавнича справа” та “Національне питання і культурне будівництво” вміщені як статистичні дані, так і теоретичні міркування щодо життя національних меншин.

Важливе значення має брошура “Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции” [3]. Вона складається з семи розділів та п’яти додатків. Тут подається повний аналіз стану національного питання, а також підсумовуються результати роботи, проведеної радянською владою за десять років, починаючи з 1917 року і закінчуючи 1927 роком. Звичайно книга вкрай заполітизована і несе на собі відбиток пролетарської ідеології того часу. Але вона влаштовує нас як джерело фактичного матеріалу, що ілюструє політичне життя того часу і офіційну точку зору на стан розвитку національної політики в Україні.

Важливими для вивчення проблеми є роботи А. Глинського “Досягнення й хиби в роботі серед національних меншостей” та “Национальные меньшинства на Украине” [4]. Ці книги майже однакові за своїм змістом, але книга, видана українською мовою, доповнена переліком головних законів ВУЦВК та РНК УСРР за 1927-1930 рр. щодо питань національних меншин. На відміну від російськомовного варіанту, вказана монографія містить аналіз проробленої роботи на більш глибокому рівні і викриває деякі хиби національної політики радянської влади з точки зору автора, яка, треба думати, співпадає з точкою зору влади (інакше у ті часи просто не могло бути). Наявність критики – рідкісне явище для тогочасних публікацій, що вже почали потрапляти під прес комуністичної цензури.

Домінуюче місце в публікаціях, присвячених культурно-освітній політиці партії та уряду щодо національних груп, займали утворення національних шкіл, ліквідація неписьменності, діяльність сільських будинків, хат-читалень, клубів, бібліотек тощо. Правові засади в галузі освіти були зафіксовані в Кодексі про народну освіту в УСРР (1922 р.), який декларував право національним меншинам, що мешкали в Україні, виховувати дітей і навчати їх рідною мовою [5]. Публікації 1920-30-х років з питань освіти і культури національних меншин проникнуті ідеєю класового і партійного підходу до роботи культурно-освітніх закладів, що мали стати кузницею ідеологічного виховання трудящих як будівників соціалізму. Ця думка була досить чітко окреслена наркомом освіти М. Скрипником. Він наголошував, що система народної освіти повинна охоплювати всі форми, шляхи і засоби виховання нової, здатної боротися за комунізм людини. Цими засобами мали стати школи, клуби, бібліотеки, радіо, кіно, преса.

Офіційні документи партії та уряду, а слідом і наукові та пропагандистські публікації, утверджували поняття “культурна революція” як компонент сталінського плану побудови соціалізму. Їй відводилась місія “замінити стару, буржуазну культуру новою, соціалістичною”, а значить і носіїв старої культури, підвести під культурну базу соціалістичну ідеологію.

У руслі цієї місії культурної революції розглядалися завдання установ освіти і культури національних меншин [6]. Дослідники вказують, що створення системи шкільної освіти для етнічних груп наштовхувалось на ряд серйозних труднощів об’єктивного та суб’єктивного характеру. Йдеться про відсутність шкільних приміщень, підручників, учительських кадрів, а також про занепокоєння органів влади досить сильним впливом релігійних громад та служителів культів.

У ряді публікацій розглядалася специфіка культурного розвитку певних національних спільнот регіону. Так, у роботі з німецьким населенням на перше місце висувалась антирелігійна пропаганда, впровадження в навчальні і культурно-освітні заклади пріоритетів радянської системи освіти [7]. Проводилась робота щодо запобігання антисемітських проявів відносно єврейського населення та поширення мережі національних навчальних закладів [8].

В історіографії 20-30-х рр. знаходимо як узагальнюючі праці з проблем адміністративно-територіального будівництва [9], так і публікації, в яких висвітлюється історія національних рад і районів певних етнічних громад [10]. Національні сільради і райони розглядалися як прототип майбутніх пролетарських урядів за кордоном, досвід їхнього створення та діяльності детально обговорювався і рекламувався в пресі, з трибун конференцій, нарад і з’їздів. Свого часу М. Скрипник на сесії ВУЦВК у листопаді 1928 р. наступним чином охарактеризував мотиви уряду: “Невеликий осередок будь-якого народу, визволений у боротьбі трудящих, стане осередком визволеного національного розвитку цілих народів, звідки йтиме визвольне гасло й приклад визволення робітників для цілого народу великої країни, а може й по цілій земній кулі” [11].

Література 20-х рр. зв’язала створення національних рад і районів з лютневою 1925 р. постановою ВУЦВКу “Про низове районування”, яка спростила процедуру виділення національних рад і районів і викликала стрімке зростання їхньої чисельності. Як цілком слушно зауважує О. Рафальський, у численних публікаціях періоду не знайти пояснень справжньої мотивації неймовірних темпів зростання мережі національних адміністративно-територіальних одиниць, хоча вони водночас ще доволі відверті у зображенні складнощів, що супроводжували процес адміністративно-територіальної розбудови УСРР.

На тлі значного переважання суспільно-політичної літератури, надбання власне історичної науки виглядали доволі скромно, що відображало суперечливі складні процеси в науковому середовищі. 20-ті роки були часом відносної теоретико-методологічної строкатості історичних досліджень, активної розбудови дисциплінарних історичних і краєзнавчих студій, що віднайшло свій вияв у створенні низки науково-дослідних установ і структур, таких як Інститут польської (пролетарської) культури (1929 р.), Інститут єврейської (пролетарської) культури (1929 р.), Комісія національних питань (Комісія нацменшин) (1929 р.) тощо.

Втім очікуваної бурхливої розбудови історичних та історико-етнографічних досліджень не сталося. Надбання академічної науки в дослідженні історії етнічних меншин у Радянській Україні виявилися досить скромними. За винятком поодиноких і не завершених спроб монографічного дослідження окремих сіл в архівах ВУАН не збереглося відомостей про цікавість науковців до національних районів та сілрад. Окремі розвідки на межі 20-30-х рр. започаткував Кабінет радянського села, але й вони не мали свого продовження [12].

Отже, література 1920-х – початку 30-х років містить значний фактичний матеріал, який дає змогу в загальних рисах показати становище національних меншин і відтворити ідеологічну атмосферу на Півдні України.

Характерною рисою робіт цього періоду є те, що фактичні дані використовувалися вибірково для демонстрації тих чи інших досягнень, підтвердження правильності обраного шляху, тому фактаж, який вважався неприйнятним, замовчувався або називався сумнівним. Через це використання цих праць вимагає критичного ставлення до них.

З виданням “Історії ВКП(б). Короткий курс” [13] історію як науку фактично було знищено, а історики перетворилися на прислужників системи, коментаторів творів класиків марксизму-ленінізму.

У період 1940-х до середини 50-х років спостерігається зменшення публікацій з усіх проблем міжнаціональних відносин. З наукового обігу зникло саме поняття “національна меншина”. На думку багатьох істориків, тема вважалася вичерпаною, тому що не існувало культурного розвитку окремої національної спільноти. Література та джерела з історії культурних процесів 1920-30-х років були передані на зберігання в бібліотечні, музейні та архівні відділи спеціального збереження, а тему фактично закрито.

До третього періоду ми включили праці, що написані дослідниками з середини 50-х до середини 80-х рр. ХХ ст. Це період так званих “відлиги” та “застою”. У середині 50-х рр. був шанс зробити значні зміни у політичному та

суспільному житті держави. Але фактично зміни відбулися лише ззовні. Але суть системи залишилася тією ж самою – приховування правди як про минулі події, так і про тогочасну дійсність. У таких умовах перекручення у історичній науці досягли такого рівня, що ми не скоро зможемо з’ясувати правду і написати більш-менш об’єктивну історію.

Показовою є робота В. Бондаренка та М. Дарагана “Переписи населення в СРСР” [14]. У цій праці розглядаються дані перепису 1926 року (чисельність, розміщення, культурний рівень населення) та висвітлюється значення перепису 1959 року. Робота надто тенденційна і, судячи з усього її змісту, містить значні перекручення і недовомки. Зокрема на її сторінках зовсім нічого не сказано про німецьку національну меншину в Україні за даними перепису 1929 року, хоча з матеріалів 30-х років ми знаємо, що німці в Україні займали за своєю чисельністю у той час одне з перших місць. Впадає в око й той факт, що майже на кожній сторінці автори вихваляють переваги соціалістичного ладу та засуджують західний спосіб життя. Але нічого не говорять про хоча б найменші недоліки у здійсненні соціальних та економічних програм, які безумовно існували.

Цілий комплекс питань, пов’язаних з Південною Україною, аналізувала О. Дружиніна [15]. Серія її фундаментальних робіт стосувалася набагато ширшого кола проблем, аніж заселення південних територій України. На прикладі даної роботи ми можемо зробити висновок, що для дослідження у період 50-80-х років автори радше брали теми, присвячені періодові царської Росії, бо про царизм можна було говорити відверто і до того ж практично все. А про період 20-30-х років цього робити було не можна.

Періоду 20-30-х років стосується монографія Г. Яницького “Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.)” [16]. Ця праця вкрай заідеологізована. На кожній сторінці вихваляється роль комуністичної партії та засуджуються так звані “вороги народу”, “націоналісти”, “ухильники” та ін. Національне питання в Україні у даний період зводиться лише до проблем запровадження українізації та русифікації.

В 1970 – першій половині 80-х років з’являються праці П. Соханя і М. Диханя, присвячені розвитку історії українсько-болгарських зв’язків, які охоплюють також період 1920-30-х років. Дослідження Ю. Карпенка, В. Колесник, І. Стоянова, Л. Демиденка присвячені розвитку болгаристики на Півдні України.

Перші кроки в реанімації історичного мислення наприкінці названого історіографічного періоду пов’язані зі статтями та дисертаційними дослідженнями Б. Чирка і В. Вовка, які повторно ввели до вжитку в історичній літературі, здавалося, віджитий термін “національна меншина”.

Концепція праць, що побачили світ протягом 80-х рр. доволі стримана, запозичена з офіційних публікацій 20-х рр. і спрямована на найповніше відображення партійної концепції соціально-економічної та культурної перебудови (реконструкції) етнічних меншин. У цілому автори досліджень, які були видані в другій половині 1950-х – середині 80-х років, при аналізі проблем вирішальну роль віддавали комуністичній партії, керуючись при цьому усталеною в радянські часи ідеологічною схемою, в основі якої лежить безперечність переваг радянської системи державності. Втім сама актуалізація проблематики національних меншин напередодні розвалу Радянського Союзу дуже багато важила в тематичному зростанні історичної науки, її поступовому вивільненні від партійного визиску, визріванні нової хвилі “національного ренесансу”, який охоплював усі республіки СРСР.

Після 1985 року в суспільстві відбуваються зміни, які знаменували новий етап розвитку історичної науки в Україні. Наприкінці 1980-х – в 90-ті роки з’являються роботи, для яких характерний якісно новий підхід до проблем історії України.

До таких праць належить робота Л. Гордона та Е. Клопова “Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30-40-е годы” [17]. Автори використовують цікаві документи, велику кількість історичних джерел. Хоча книга не стосується безпосередньо України, вона дає досить системну і цілісну оцінку сталінізму як явищу, що має певне значення для визначення орієнтирів та створення історичного тла у дослідженні теми національних меншин в Україні.

Робота С. Бритченка “Деякі питання розвитку національних відносин на Україні” [18] також написана у роки перебудови, але її позиції міцно ґрунтуються на вихвалянні ролі комуністичної партії та ленінських ідей. Події 20-30-х років оцінюються як перемога геніального ленінського плану в галузі національного будівництва. Робота просякнута фальшивим ентузіазмом часів перебудови. Помилки і прорахунки радянської влади висвітлюються досить неповно. Лише коротко згадано сталінську політику щодо національних меншин.

У вказаний період також з’являється велика кількість журнальних публікацій, які так чи інакше стосуються досліджуваної теми. До таких публікацій ми можемо віднести статті О. Мовчан, М. Панчука, Л. Польового, І. Кулініча та багато інших.

Однією з перших спеціалізованих праць є книга Б. Чирка “Национальные меньшинства на Украине: Актуальные проблемы развития национальных отношений, интернационального и патриотического воспитания” [19]. Дана

робота складається з трьох розділів. Два з них безпосередньо стосуються нашої теми. Перший – “Работа партийных, советских и государственных органов с национальными меньшинствами в 20-х – нач. 30-х годов” містить докладний огляд роботи партійних органів у галузі національної політики; у другому – “Сталинизм и судьбы народов Украины” мова йде про зміну національної політики в 30-ті рр., про терор, що розгорнувся у цей час.

Під час “перебудови” друге життя отримав не лише термін “національна меншина”, на якісно новий етап вийшли самі національні меншини, як суб’єкт новітньої політичної історії. Їхній прорив на арену активного політичного й суспільного життя у сукупності з загальносвітовою тенденцією підвищення суспільної ваги етнічних меншин та їхніх організацій визначили збільшення цікавості до них у колах суспільствознавців: соціологів, політологів, культурологів, етнологів тощо. Політизація національного чинника викликала до життя велику кількість праць, які порушували проблеми прорахунків національної політики КПРС у союзному центрі, що намагався зберегти цілісність СРСР. Пошук помилок у найближчому минулому і в 20-30-х рр. став пріоритетним напрямком роботи істориків на межі 80-90-х рр. і зробив свій внесок у розвал СРСР.

Найбільш гострі проблеми історії міжнаціональних взаємин міжвоєнного періоду підіймалися в працях М. Губогло, В. Зотова, А. Ненарокова, Ю. Сумбатян і Д. Супової. Розпочалося переосмислення теорії національного питання і міжнаціональних відносин, окреслився відхід від догматичних уявлень про принципи і засади існування етнічних організацій. А. Агаєв, Е. Баграмов, М. Гапурова, Е. Данилова, А. Кім, Ф. Муртаза-Огли, Ю. Корж намагалися з’ясувати особливості етногенезу в соціалістичному суспільстві. Згодом з’явилися праці з історії окремих національних меншин, національно-державного будівництва та культурного розвитку Н. Зизи, А. Клягіна, А. Ненарокова, А. Улуяна та ін. Позитивні зрушення в напрямку звільнення свідомості від імперського тиску відбувалися в УРСР. Упродовж 80-х рр. вийшли перші публікації А. Дизанової, М. Журби, Р. Мороза, які протягом наступних 15 років заявили про себе як кваліфіковані дослідники історії національних меншин міжвоєнного періоду. В. Ложкін і В. Панібудьласка в праці, що вийшла напередодні розпаду СРСР, намагалися проаналізувати позитивні наслідки і деформації ленінської національної політики в Україні.

Наприкінці 80-х років, хоч і стала помітною демократизація суспільства, у науці ще спостерігалася залежність від комуністичної ідеології, а тому об’єктивного висвітлення

вказаних проблем ще не було. Четвертий період був самим коротким і його важливість у першу чергу визначається не стільки кількістю та ґрунтовністю праць, скільки важливістю проблем поставлених авторами.

З моменту проголошення Україною незалежності розпочався п'ятий період у дослідженні історії національних меншин 20-30-х рр. ХХ ст. Новітні часи стали роками бурхливої розбудови історичного думання в напрямку осмислення феномену так званого національного ренесансу в УСРР, дослідження причин, змісту і проявів коренізації, її впливу на тогочасне українське суспільство загалом, долю етнічних меншин, зокрема. Могутній поштовх науковому дослідженню минулого національних меншин у міжвоєнний період надало сучасне осмислення політичної історії УСРР (здійснене в працях С. Кульчицького) та етнополітики, яку найбільш плідно опрацьовували М. Даниленко, Я. Верменич, Г. Єфіменко, В. Масненко, Л. Новохатько, В. Сергійчук та ін.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбулася поступова теоретико-світоглядна трансформація історичної науки, кількісне збільшення пріоритетних напрямків історичних досліджень, відродження цікавості до занедбаних з ідеологічних міркувань проблем. Цьому сприяло й виокремлення в науково-дослідних структурах спеціальних підрозділів. Розбудова організаційних підвалин вивчення проблематики привела до закріплення певних проблемних напрямків за співробітниками нових академічних і громадських установ.

Найчисельнішу групу спеціальних досліджень з проблематики становлять статті, брошури, книги, дисертації, присвячені висвітленню історії окремих національних меншин. Протягом 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. в Україні захищені більше 40 дисертацій з різних аспектів історії національних меншин та етнополітики в 20-30-ті рр. [20]. Значний обсяг знань у галузі етнічної історії накопичений українськими істориками стосовно євреїв, поляків, німців, греків, болгар, молдаван, вірмен. Менш інтенсивно просувається дослідження нечисленних дисперсних етнічних меншин. Політично загостреною, часом спекулятивною залишається історія росіян в УСРР. Через недостатню джерельну базу нечисленні поки що праці з історії циган [21].

У наш час дослідження історії національних меншин в УСРР виходить на якісно новий рівень. За роки, що минули з дня проголошення незалежності, в Україні склалося значне коло фахівців та наукових установ, які з року в рік розробляють генеральні напрямки етнічної історії, історії етнополітики та державотворення. По окремих етнічних меншинах дослідження дійшли такого етапу насиченості, який вимагає переходу від кількісних до якісних змін.

В 1990-ті – 2000 роки вийшли роботи Б. Чирка, О. Гонтара, присвячені питанням міжнаціональних стосунків в Україні в зазначений період. Автори доводять, що в 1920-ті роки розв'язання національної проблеми набуло широкого резонансу в суспільному житті України. Вживалися певні заходи по забезпеченню рівності всіх національностей, вільного розвитку всіх мов і культур. А в 1930-ті роки, після сталінського перевороту, коли було інспіровано політичні процеси проти “буржуазних націоналістів”, цю роботу було згорнуто.

Питанням історіографічного розгляду проблем національних меншин у 1920-30-ті роки присвятили свої праці О. Рафальський [22], І. Іванова [23], М. Дедков [24].

В останні роки вийшло чимало робіт, що містять принципово нові оцінки щодо становища національних меншин в Україні. Це роботи М. Михайлуци та М. Бурундукова, О. Наймана, Я. Хонігсмана, В. Кабузана і В. Наулка, С. Скедьчика, В. Орлянського. Праці М. Знаменської та В. Павленка, присвячені болгарам України, В. Боечка – молдаванам, Т. Єременко, Б. Чирка, О. Калакури, І. Балуби – полякам, В. Яремчука та В. Безверхого – татарам, І. Кулініча – шведам.

В наукових розробках сучасності висвітлення питання історії національних меншин на Півдні України посідає значне місце [25]. Дослідження М. Шитюка, В. Шкварця, Ю. Котляра, І. Міронової охоплюють різні сфери історичного минулого національних меншин Півдня України. Це і економічні проблеми і соціальні аспекти національно-культурної політики і проблеми репресій, голодоморів і повстанського руху етнічних меншин [26].

У останні роки зросло значення краєзнавства в загальній системі історичних наук. Деякі відомості про повстання представників національних меншин можна знайти в матеріалах регіональних, всеукраїнських та міжнародних конференцій, що відбувались у Києві, Одесі, Херсоні. Особливої уваги заслуговує робота науковців Запоріжжя, які регулярно проводять науково-практичні конференції, де досліджуються етнопонаціональні процеси на Півдні України.

Зростає кількість дисертацій, присвячених проблемам національних меншин України в 20-30-х рр. Серед них пріоритетне значення для дослідження мають роботи І. Балуби, В. Орлянського, О. Калакури, Н. Мельник, І. Міронової, Л. Рябошапка, В. Васильчука [27].

Таким чином, у 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. в Україні зросла увага до проблем національних меншин. Не дивлячись на наявність великої кількості публікацій, тема на регіональному рівні залишається майже не дослідженою. Історики лише побіжно торкалися таких питань як адміністративно-територіальне районування Півдня України в 1920-30-ті роки;

роль національних сільських Рад у розвитку національно-культурного будівництва етнічних меншин на селі. Аналіз наявних праць засвідчив також, що тема етнічних репресій проти представників національних меншин вимагає подальшого дослідження, доповнення їх

фактичним матеріалом та ґрунтовними висновками про реальні втрати кожної етнічної групи, про з'ясування мотивів репресивних акцій, про опір національних меншин сталінському режиму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стан і завдання культурного будівництва на Україні. – Х., 1927. – 147 с.
2. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. – Х.: Издание ЦК Нацмен при ВУЦИК, 1927. – 108 с.
3. Авдієнко М.О. Народна освіта на Україні. – Х.: ЦСУ, 1927. – 101 с.
4. Глинський А.Б. Национальные меньшинства на Украине. – Х.: Центриздат, 1931. – 78 с.
5. Культурне будівництво в Українській РСР: Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917-1959 рр.: Зб. документів. – У 2-х т. – Т. 1. (1917 – червень 1941 рр.). – К.: Політвидав, 1959. – С. 178.
6. Стан і завдання культурного будівництва на Україні. – Х.: Держвидав України, 1927. – 152 с.
7. Просвещение среди немцев // Радянська школа. – 1925. – № 2. – С. 148.
8. Мартинчук І.І. Національно-культурне будівництво серед етнічних меншин Донеччини (20-ті – початок 30-х рр. XX ст.) // Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 1998. – С. 13.
9. Буценко А. К вопросу районирования Украины: Краткий обзор работ по районированию УССР за 1922-23-24-25 годы, в связи с переходом на трехступенную систему управления. – Х., 1925. – 61 с; Буценко А. Національні меншості України // Більшовик України. – 1928. – № 12. – С. 67-73; Буценко А. Работа среди национальных меньшинств на Украине // Советское строительство. – 1927. – № 1. – С. 79-85.; Буценко А.І. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР. – Х.: Видання оргінстру ВУЦВК, 1928. – 25 с; Глинський А. Досягнення й хиби в роботі серед національних меншостей. – Х., 1931. – 78 с; Глинський А.Б. Национальные меньшинства на Украине. – Х., 1931. – 78 с.
10. Гафель. Результати виборчої кампанії в німецьких сільрадах // Радянська Україна. – 1929. – № 3-4; Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні // Більшовик України. – 1928. – № 11. – С. 39-49.; Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні. – Х.: Держвидав, 1929. – 32 с; Ялі С. Російські ради на Україні й завдання до поживлення їхньої роботи // Радянська Україна. – 1927. – № 9. – С. 62-67.
11. Скрипник М.О. Права та стан національних меншостей на Україні // Статті й промови з національного питання. – К.: Сучасність, 1974. – С. 98.
12. Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР (20-ті – перша половина 30-х рр. XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН, 2006. – С. 21-22.
13. Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків): Короткий курс. – К.: Укрдержвидав., 1946. – 344 с.
14. Бондаренко В.В., Дараган М.В. Переписи населення в СРСР. – Київ: Видавництво Академії Наук УРСР, 1958. – 191 с.
15. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – Академия наук СССР, институт истории. – Москва, 1959. – 264 с.
16. Яницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.). – Київ: Видавництво київського університету, 1965. – 255 с.
17. Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30-40-е годы. – Москва: Издательство политической литературы, 1989. – 317 с.
18. Бритченко С.П. Деякі питання розвитку національних відносин на Україні. – Київ: Товариство “Знання” УРСР, 1990. – 46 с.
19. Чирко Б.В. Национальные меньшинства на Украине: Актуальные проблемы развития национальных отношений, интернационального и патриотического воспитания. – К.: Общество “Знание” Украинской ССР, 1990. – 52 с.
20. Якубова Л. Етнічні меншини УСРР у 20-ті – першій половині 30-х років XX ст.: історіографія та джерела дослідження. – К., 2006. – С. 159-163.
21. Зіневич К.О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан // УІЖ. – 2001. – № 1. – С. 40-52; Іванеско М.І. Цигани України. У пошуках кращої долі // Відродження. – 1993. – № 12. – С. 67-69.
22. Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. – К.: Полнос, 2000. – 447 с.
23. Іванова І.А. Єврейська національна меншина в УРСР у 20 – на початку 30-х рр.: історіографічний огляд // Етнокультурні процеси на Півдні України в XIX-XX ст.: Збірка наукових праць III Регіональної наукової конференції 14-15 вересня 2000 р. – Запоріжжя: Вид-во Запорізького державного технічного університету, 2000. – С. 27-30.
24. Дедюк М.В. Джерельна база дослідження проблеми національно-культурних процесів в Україні 1920-х років: формування протягом 1920-х років // Етнокультурні процеси на Півдні України в XIX-XX ст.: Збірка наукових праць III Регіональної наукової конференції 14-15 вересня 2000 р. – Запоріжжя: Вид-во Запорізького державного технічного університету, 2000. – С. 9-11.
25. Гусева С.О., Цобенко М.М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920-1930 рр.) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2; Дементьев М.Е., Тимошенко М.В. До питання про національну політику в Україні і Криму в 20-ті роки // Укр. іст. збірник. – Випуск 37. – Х.: ХДУ, 1992.
26. Котляр Ю.В. Національне питання у повстанському русі селян Півдня України // Народознавчі зошити. – 2001. – № 3 (39). Травень-червень. – С. 639-641; Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.). – Одеса: ТОВ ВіД, 2004. – 354 с.; Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки XX століття. – К.: Тетра, 2000. – 533 с.; Шитюк М.М. Політика радянської влади щодо поляків південних районів України (20-30 рр.) // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. – Київ – Краків: НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. – С. 81-84; Шитюк М.М. Сталінські репресії 20-50-х років XX століття проти єврейського населення Миколаївщини // Єврейське населення на Николаевщине. – Николаев: Возможности Киммерии, 1996. – С. 35-39; Шкварець В.П., Мельник М.Ф. Історія рідного краю. Миколаївщина. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили; Одеса: ТОВ ВіД, 2003. – 280 с.; Міронова І.С. Національні меншини України. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – 464 с.
27. Балуба І.А. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. XX ст. Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997; Орлянський В.С. Национальные меньшинства Юга Украины в 20-е годы: социально-политические аспекты проблемы: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1992; Орлянський В.С. Реалізація політики коренізації по відношенню до єврейського населення Півдня України в 1920-1930-ті рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2002; Калакура О.Я. Українська полонія в 1917-1939 роках: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995; Мельник Н.І. Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20-30 рр. XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996; Міронова І.С. Культура національних меншин Півдня України в 20-30-ті роки XX століття: Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2003; Рябошапка Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000). – Дис. ... докт. юрид. наук. – Х., 2002; Васильчук В.М. Німці України: суспільний та національний аспекти XX – початок XXI ст. – Дис. ... докт. іст. наук. – К., 2006.